

ANDRZEJ PILICHOWSKI
Uniwersytet Łódzki*

WIEŚ POLSKA W PROCESIE PRZEKSZTAŁCENÍ STRUKTURALNYCH. UWARUNKOWANIA I KONSEKWENCJE

Streszczenie

W ostatnim ćwierćwieczu na polskiej wsi dokonały się radykalne zmiany systemowe. W początkowym okresie transformacji zmiany były głównie konsekwencją nowych aktów legislacyjnych. W drugiej dekadzie transformacji – pod wpływem czynników ekonomicznych (modernizacja rolnictwa) i społeczno-kulturowych (nieprodukcyjne formy przestrzeni wiejskiej stają się wartością dla części mieszkańców miast; akcesja do Unii Europejskiej, która powoduje poddanie wsi i rolnictwa regułom Wspólnej Polityki Rolnej) wyraźniej uwidoczniły się procesy dezagraryzacji prowadzące – między innymi – do znaczących zmian struktury agrarnej. Obecnie ludność wiejska związana z gospodarstwem rolnym stała się grupą mniejszościową. Niespełna 2/3 mieszkańców wsi stanowi ludność nierolnicza. Jednocześnie zmniejsza się coraz wyraźniej liczba rodzinnych gospodarstw rolnych. Zarazem od roku 2000 utrzymuje się proces napływu ludności miejskiej na tereny wiejskie, w istotny sposób zmieniający formy wykorzystania przestrzeni wiejskiej. Równolegle notowany jest dynamiczny wzrost liczby mieszkańców wsi z wyższym wykształceniem. Przeanalizowane procesy dowodzą, iż różnorodność i różnicowanie oraz wielopoziomowość i wieloaspektowość stają się trafnymi ramami analizy procesów zachodzących *poza miastem* także i w naszym kraju. Powstawała dla analizy krajów „starej Europy” typologia trzech dynamik rozwoju wiejskiego wydaje się bardzo użyteczna, zarówno dla

* Katedra Socjologii Wsi i Miasta, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny; e-mail: pilan@uni.lodz.pl

opisu przemian zachodzących w naszym kraju, jak również w innych krajach „nowej Europy” (oczywiście z uwzględnieniem specyfiki każdego z nich).

Słowa kluczowe: wieś i rolnictwo, zmiana systemowa, struktura agrarna, różnorodność i zróżnicowanie, trzy dynamiki rozwoju wiejskiego.

1. WSTĘP

W ostatnim ćwierćwieczu na polskiej wsi dokonały się radykalne zmiany systemowe. W początkowym okresie transformacji likwidacji uległ – drogą ustawową – sektor rolnictwa państwowego (Państwowych Gospodarstw Rolnych) oraz w znaczącym stopniu zmniejszył się sektor rolnictwa spółdzielczego (Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne, ale także i Spółdzielnie Kółek Rolniczych). W drugiej dekadzie transformacji, zarówno pod wpływem czynników ekonomicznych (postępujący proces utowarowienia rolnictwa powiązany z rozszerzającą się obecnością reguł gry rynkowej; modernizacja rolnictwa w ramach działań przedakcesyjnych), jak i społeczno-kulturowych (nieprodukcyjne formy przestrzeni wiejskiej stają się wartością realizowaną dla części mieszkańców miast¹) oraz akcesji do Unii Europejskiej (poddanie wsi i rolnictwa regułom Wspólnej Polityki Rolnej oraz innym programom rozwoju obszarów wiejskich), wyraźniej uwidoczniły się procesy dezagraryzacji prowadzące – między innymi – do znaczących zmian struktury agrarnej.

Obecnie ludność wiejska związana z gospodarstwem rolnym stała się grupą mniejszościową. Niespełna 2/3 mieszkańców wsi stanowi ludność nierolnicza. Jednocześnie zmniejsza się coraz wyraźniej liczba rodzinnych gospodarstw rolnych, zaś tendencje wzrostowe odnotowywane są jedynie w grupie gospodarstw powyżej 30 ha².

Zarazem od roku 2000 utrzymuje się proces napływu ludności miejskiej na tereny wiejskie, w istotny sposób zmieniający formy wykorzystania przestrzeni wiejskiej (rozwój funkcji rezydencjalnej, rekreacyjnej, szerzej – konsumpcyjnej)³. Równolegle notowany jest dynamiczny wzrost liczby mieszkańców wsi z wyższym wykształceniem (w 1988 roku stanowili oni 1,8% ogółu mieszkańców, zaś w roku 2011 już 10%)⁴.

¹ Macnaghten i Urry, analizując praktyki przestrzenne, ukazują ...*różne sposoby tworzenia przyrody jako wiejskiej okolicy* [Macnaghten, Urry 2005: 228].

² patrz: *Obszary wiejskie w Polsce* [2011].

³ Z szacunków CBOS (Komunikat z badań „Wieś polska – rdzenni i nowi mieszkańcy”, BS/120/2013) wynika, że nowi przybysze stanowią obecnie około 8% całej ludności wiejskiej.

⁴ Patrz: *Obszary wiejskie w Polsce* [2011].

Celem artykułu jest analiza dynamiki, uwarunkowań oraz wybranych konsekwencji ważnego procesu dezagraryzacji na polskiej wsi. Proces ten towarzyszył procesom modernizacji polskiego rolnictwa w całym okresie powojennym, jednakże nowych charakterystyk nabrał wraz ze zmianą systemową roku 1989 (dzięki zniesieniu ograniczeń formalno-prawnych w posiadaniu ziemi rolniczej oraz nowemu oprzyrządowaniu instytucjonalnemu, w tym rynkowi ziemi). Proces ten ma miejsce na wsi polskiej zarówno w trakcie transformacji systemowej lat 90., jak i w fazie strukturalnego przystosowania się do rozwiązań wymaganych w związku z akcesją do Unii Europejskiej (chodzi nie tylko o obowiązujące od 1 maja 2004 roku reguły Wspólnej Polityki Rolnej, ale również o tzw. programy przedakcesyjne, zwłaszcza *Program Sapard*). Celem rozważań podjętych w artykule jest analiza tego procesu, zarówno w świetle dostępnych danych ilościowych (w tym przede wszystkim danych statystycznych ze Spisów Rolnych lub Powszechnych), jak również z perspektywy jednostkowej, w szczególności mieszkańców wsi. Analiza procesu dezagraryzacji wpisuje się w toczącą się – także w środowisku akademickim – dyskusję o aktualnych i przyszłych obliczach wsi, w tym i o kształcie struktury agrarnej, przy czym refleksja nie dotyczy jedynie interpretacji stanu istniejącego (czy aspektów przewidywanych z nim związanych), ale coraz wyraźniej zaznacza się komponent ze sfery aksjologii polityki rolnej, przede wszystkim dotyczący miejsca i roli drobnych gospodarstw rodzinnych w polskim rolnictwie (ich obecności na rynku produkcji rolnej), w tym także nieprodukcyjnego wykorzystywania gruntów rolnych [Wilkin 2013; Hałamska 2013, Bukraba-Rylska 2012, Fedyszak-Radziejowska 2012].

2. CZAS TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ DEKADY LAT DZIEWIĘDZIESIĄTYCH

Wraz z rozpoczętą w 1989 roku zmianą systemu politycznego i gospodarczego na wsi i w sektorze rolnym nastąpiło wiele przeobrażeń. Dyskurs modernizacji w tym kontekście jest ciągle użyteczny i – mimo wielu zastrzeżeń – pozostaje jedną z ram opisu zmian społeczeństwa polskiego. Zmiana modernizacyjna, podkreśla Marek Ziółkowski, to nie tylko nowe oprzyrządowanie instytucjonalne, ale również zmiana działania *...jednostek, kategorii i grup społecznych, powstają nowe wzory myślenia i wartościowania, nowe strategie przystosowawcze i nowe sposoby radzenia sobie z rzeczywistością* [2000: 38].

Anna Giza-Poleszczuk, Mirosława Marody oraz Andrzej Rychard, analizując strategie przyjmowane przez Polaków w obliczu zmiany społecznej, zwracają uwagę zarówno na instytucje i reguły życia społecznego, jak i *...niedopasowa-*

nie realnych możliwości i kompetencji (zasobów) ludzkich do wymogów nowych struktur działania [2000: 21]. Konieczne jest więc poszukiwanie odpowiedzi zarówno na pytania o warunki działania i zasoby aktorów w momencie rozpoczęcia zmiany systemowej, jaki i o to *jak poszczególni aktorzy życia zbiorowego radzą sobie w nowej sytuacji; jakie strategie stosują w zależności od tego, jakie szanse mają rzeczywiście bądź jakie sobie przypisują* [Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 2000: 23].

Wybory i decyzje dotyczące przyszłego kształtu struktury agrarnej polskiego rolnictwa nie są łatwe, zaś zagadnienia reformy rolnej są – jak wiadomo – uwikłane w problemy wielorakiej natury. Procesy prowadzące do zgodności struktury agrarnej (zwłaszcza wielkości i typów gospodarstw oraz form władania ziemią) z wymogami współczesnych form gospodarki, pracy i nowych technologii napotykać na duże trudności, w tym także (a może przede wszystkim) natury społecznej. Moderowane są one bowiem przez czynniki subiektywne, utrudniające zazwyczaj tworzenie nowego ładu stosunków własnościowych. Struktura agrarna bywa bowiem wartością⁵, a to często oznacza, iż procesy jej zmiany bywają modyfikowane czynnikami subiektywnymi (np. przywiązanie do własności rodzinnej, szacunek dla przodków, emocjonalny kontakt z ziemią) specyficznymi utrudniającymi tworzenie nowego ładu stosunków własnościowych. Geneza i przebieg zmian strukturalnych zależna są zatem zarówno od czynników ideologicznych, politycznych, ekonomiczno-technicznych, jak również warunkowane są zmiennymi demograficznymi oraz oczywiście wielorakimi czynnikami społecznymi (np. poziomem wiedzy rolników oraz ludzi dla rolnictwa pracujących, skłonnością do innowacji, stopniem motywacji do maksymalizacji efektów produkcyjnych, warunkami pracy i życia, kształtem rodziny rolniczej, wartościami, celami – szereg zaś – postawami wobec form życia i pracy na wsi i w rolnictwie).

Zmiany struktury agrarnej dla wielu bezpośrednio zainteresowanych oznaczać muszą istotne zmiany w ich sytuacji życiowej. W takich momentach nasilają się – zawsze obecne w życiu społecznym – dwie odmienne tendencje: a) petryfikacji istniejących struktur oraz b) dążenia do ich zmiany. Należy więc pytać o siły społeczne mogące stać się siłą napędową tych przemian oraz o to, jak – obiektywnie

⁵ Nie jest celem tego artykułu ukazanie bogactwa refleksji odnoszących się do tej sfery relacji człowiek – ziemia. Przypomnijmy jedynie o znaczeniu, jakie kwestiom tym przypisywali w pracach Florian Znaniński, Józef Chałasiński i Jan Szczepański. Chłopski świat wartości konceptualizuje Józef Styk, o czym mówi jeden z artykułów w *Společnych światach wartości, Księżde pamiątkowej z okazji Jubileuszu prof. Józefa Styka*, pod red. A. Kolasy-Nowak i W. Misztala [Dziekanowska 2012]. Ostatnio podejmuje tą problematykę (także w warstwie empirycznej) Anna Matuchniak-Krasuska [2012].

zainteresowane kształtem struktury agrarnej – różne kategorie mieszkańców wsi wyobrażają sobie istniejące i pożądane kształty struktury agrarnej?

Dobrym wskaźnikiem przemian zachodzących na polskiej wsi i w rolnictwie w pierwszym okresie transformacji jest analiza zakresu i tempa przemian struktur agrarnych oraz rozwój rynku ziemi w latach 1990–1996. Posługując się wynikami Powszechnego Spisu Rolnego [Przemiany agrarne, GUS 1997], zwróćmy przede wszystkim uwagę na następujące procesy:

1. Znaczący wzrost (do ponad 82%) prywatnej własności gruntów.
2. Zmniejszenie się ogólnej liczby gospodarstw rolnych.
3. Nieznaczny wzrost średniej powierzchni gruntów w indywidualnych gospodarstwach (o 12,2% – do 7,9 ha) przy postępującym procesie koncentracji ziemi (ponad 55% ogółu gospodarstw ma nie więcej niż 5 ha użytków rolnych, ale ich łączny udział w powierzchni uprawianej rolniczo ziemi wynosił jedynie 20%), w tym wzroście udziału prywatnych gospodarstw rolnych o powierzchni 15 i więcej ha w ogólnej liczbie (wzrost z ok. 6% do ponad 8%)⁶.
4. Znaczące zróżnicowanie regionalne zarówno liczby, jak i średniej wielkości gospodarstw rolnych⁷.
5. Rosnąca siła rynku ziemi rolniczej⁸.

Podstawą empiryczną podjętych w niniejszym opracowaniu analiz są zarówno źródła zastane, jak i wyniki własnych badań empirycznych, w których społeczne procesy transformacji badano z zastosowaniem metody badania dynamicznego polegającego na badaniu ludzi w rolnictwie pracujących w różnych momentach

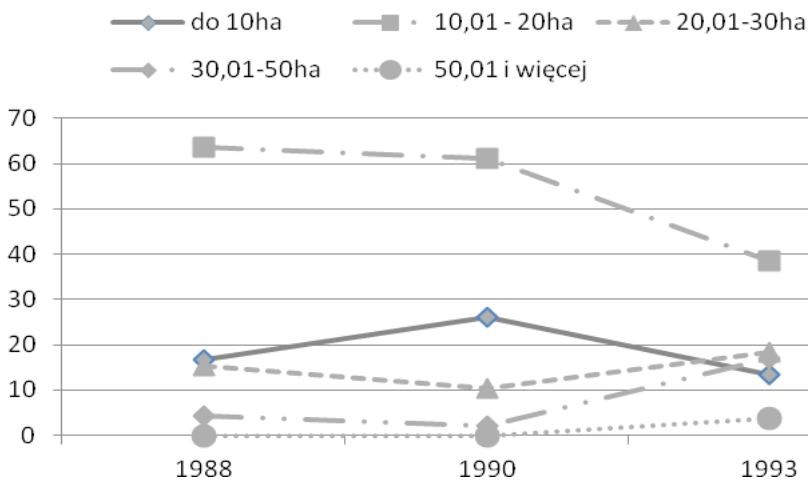
⁶ Udział zajmowanej przez nie powierzchni użytków rolnych (UR) w ogólnym areale wzrósł z ok. 20% w 1988 r. do ponad 35% w 1996 r. Średnia powierzchnia gospodarstwa w tej grupie obszarowej zwiększyła się z 20 do 29 ha użytków rolnych.

⁷ Największe rozdrobnienie jest na południu kraju (średnia wielkość gospodarstwa – poniżej 4 ha), zaś najwięcej gospodarstw dużych (średnia powierzchnia: 15 ha) występuje w województwach północnych.

⁸ W latach 1990–1996 aż 333 tys. gospodarstw rolnych zwiększyło powierzchnię ur., w tym: w wyniku dzierżaw 138459 gospodarstw, zakupu ziemi 104338 (od AWRSP 24 tys. gospodarstw rolnych) oraz w drodze otrzymania spadku lub darowizny (67027). Łącznie w gospodarstwach, które zwiększyły w tym okresie obszar użytków rolnych zakupiono i wydzierżawiono 1832077 ha ziemi. Z tych danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 wynika, iż obrotowi w obu tych formach podlegało w tym czasie ponad 10% ogółu obszaru użytków rolnych kraju. Rolnicy powiększający swoje gospodarstwa to częściej osoby w średnim wieku (35–44 lata). Odnotowano przy tym bardzo zbliżoną liczebnie do poprzedniej grupę rolników w wieku 25–34 wśród dziedziczących ziemię przez spadki i darowizny. Zmniejszenie powierzchni użytków rolnych wystąpiło w 161 tys. gospodarstw, w tym w wyniku sprzedaży w 51 tys. gospodarstw. Częściej były to gospodarstwa najmniejsze obszarowo (tj. 1–2 ha) [szerzej Pilichowski 1998].

czasowych okresu transformacji⁹. W świetle uzyskanych danych ukazany został proces istotnie zmieniających się wyobrażeń rolników w kwestii optymalnych wielkości gospodarstwa. Już w okresie pierwszych niespełna pięciu lat trwania transformacji dokonały się znaczące (istotne statystycznie) przeobrażenia w sposobach myślenia o gospodarstwie rolnym, sprowadzające się do zmniejszania się atrakcyjności gospodarstw mniejszych obszarowo (o powierzchni do 20 ha) oraz zwiększającej się atrakcyjności gospodarstw dużych (o obszarze powyżej 30 ha)¹⁰.

WYKRES 1. Dynamika ocen na temat optymalnych – dla danego regionu – wielkości prywatnego gospodarstwa rolnego wg grup obszarowych

Źródło: badania własne

Równoległe (w świetle badań własnych) potwierdzić należy znaczny deklarowany popyt na ziemię rolniczą. W ujęciu dynamicznym ujawniono znaczący ciągle odsetek liczby rolników deklarujących chęć powiększenia obszaru gospodarstwa (z 24,2% w 1988 roku przez 28,6% w roku 1990, do wysokiej liczby 42% w 1993). Zarazem potwierdzono, iż:

- Im większego obszarowo gospodarstwa chcieliby rolnicy, tym większego odpowiednio życzyliby swemu następcy.

⁹ Analizując pierwszy okres transformacji, autor odwołuje się do rezultatów własnych badań ilościowych przeprowadzanych w roku 1988 (223 rolników), w 1990 (140 rolników), w 1993 (209), w 1995 (165 rolników) oraz w 1996 w trzech regionach wśród ponad 600 rolników aktywnych na rynku ziemi rolniczej (więcej na ten temat Pilichowski 1998).

¹⁰ Przy średniej wielkości gospodarstwa w badanych obszarach wahającej się od 8 do 11ha.

- Zainteresowanie powiększeniem gospodarstwa wykazywali przede wszystkim rolnicy młodszy, posiadający gospodarstwa większe obszarowo, wysokotowarowe. Rolnicy deklarujący gotowość powiększenia gospodarstwa to osoby częściej gospodarujące na większych obszarowo gospodarstwach, żyjące w mniejszych liczebnie gospodarstwach domowych.
- Rolnicy zainteresowani zmniejszeniem obszaru gospodarstwa to – zgodnie z oczekiwaniami – częściej ludzie w starszym wieku, dwuzawodowcy, prowadzący gospodarstwa niskotowarowe, często położone w strefach podmiejskich.

Zarysowujące się procesy dyferencjacji i polaryzacji struktury agrarnej oraz różnicujących (tzn. dychotomizujących) się strategii rolników na rynku ziemi znalazły potwierdzenie również w wynikach badań autora z roku 1997¹¹. Aktywne na rynku nieruchomości rolnych były częściej (niż ogół rolników) osoby lepiej wykształcone; młodsze wiekiem (co trzeci ma nie więcej niż 36 lat) i tym samym o krótszym stażu w prowadzeniu gospodarstwa (co trzeci rolnik doświadczenia związane z samodzielnym prowadzeniem własnego gospodarstwa zbierał jedynie w latach 90.), gospodarujące na arealach znacznie przewyższających odpowiednie średnie wielkości wojewódzkie. Jednocześnie blisko połowa także i w przyszłości zamierzała dalej grunty rolnicze kupować.

Gotowość rolników do sprzedaży lub wydzierżawienia ziemi była w roku 1999 przedmiotem badań i szczegółowych analiz prowadzonych przez Instytut Spraw Publicznych [Chłop, rolnik, farmer. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi 2000]. Szczególnie w tym miejscu przydatne są konkluzje sformułowane przez Marię Halamską. Badaczka, analizując uzyskane dane, stwierdza, iż *...ziemia dla znacznej, bo większej niż dwie piąte całej zbiorowości, grupy rolników ma walor wyłącznie rynkowy, odarty z mistycznej symboliki* [Halamska 2000: 133], zaś *...tylko niewielu rolników w sposób bezwyjątkowy nie przystałoby na sprzedaż ziemi: wszystkie oferowane propozycje odrzuciło tylko 72 rolników, tj. 16% badanej populacji* [Halamska 2000: 134].

Również w świetle materiałów zebranych¹² w 2001 roku na terenie powiatu poddębickiego (wśród 100 rolników prowadzących wysokotowarowe gospodarstwa rolne o obszarze w granicach 15–50 ha) potwierdzona została żywotność badanych gospodarstw oraz siła tamtejszego rynku ziemi (ponad połowa zbadanych w analizowanej dekadzie kupowała ziemię rolną, ponad 2/3 wydzierżawiało

¹¹ Badanie niereprezentatywne realizowane na terenie ówczesnych województw: bydgoskiego, wrocławskiego i krakowskiego. Patrz szerzej: [Pilichowski 1998].

¹² W ramach prowadzonego przez autora seminarium magisterskiego w Katedrze Socjologii Wsi i Miasta Uniwersytetu Łódzkiego.

ją także od innych właścicieli). Rolnicy ci gospodarowali na areale kilkakrotnie przewyższającym średnią regionalną, a mimo to byli przekonani o konieczności – w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej – dalszego powiększania powierzchni gospodarstwa.

3. CZAS AKCESJI DO UNII EUROPEJSKIEJ I REGUŁ WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ

Ukazane powyżej procesy dezagraryzacji i przekształceń struktury agrarnej w kolejnej dekadzie transformacji uległy istotnej intensyfikacji w wyniku zarówno nowych regulacji instytucjonalnych (Wspólna Polityka Rolna) jak i wprowadzenia w ramach II Filaru¹³ Wspólnej Polityki Rolnej tzw. nowych funkcji obszarów wiejskich. Oba te procesy zachowują swoją żywotność po dzień dzisiejszy.

Wykorzystując istniejące dane statystyczne, odtworzono dynamikę procesu dezagraryzacji oraz przeanalizowano procesy petryfikacji i zmiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa w okresie transformacji systemowej. Jedyne dla bardziej wyrazistego zarysowania stanu wyjściowego przywołano stosowne dane z okresu o dekadę wcześniejszego [Tabela 1].

TABELA 1. Liczba gospodarstw rolnych indywidualnych (o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych) wg grup obszarowych oraz udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej gospodarstwa (w %) w latach 1980–2010

Rok	Liczba gospodarstw (od 1 ha użytków rolnych) w tys.	według grup obszarowych (w %)			
		1–5 ha	5–10 ha	10–15 ha	15 i więcej
1980	2 390	55,7	30,0	10,0	4,3
1990	2 138	52,8	29,8	11,3	6,3
1996	2 041	55,3	25,5	10,7	8,5
2002	1 952	58,7	21,85	9,35	10,1
2010	1 558	55,2	22,6	9,8	12,4

Źródło: dane GUS, przeliczenia własne autora

¹³ Tzw. „nowy paradygmat wiejski” według OECD 2006 jest pochodną faktu, iż produkcja rolnicza przestaje być wyróżnikiem wsi. Składają się nań: docenianie walorów wsi (naturalnych i dziedzictwa kulturowego – przez różne zainteresowane kategorie); decentralizacyjne trendy w polityce regionalnej (znaczenie nie tylko kwot, ale także dopasowanie instrumentów do potrzeb i możliwości społeczności i gospodarek lokalnych: od wsparcia „odgórnego” (*top-down*) do „oddolnego” (*bottom-up*); zasada pomocy dla „obszarów”, nie dla „sektorów”; zasada raczej inwestowania niż subsydiowania obszaru wiejskiego. Celem głównym staje się zwiększenie konkurencyjności przy zachowaniu walorów zasobów lokalnych [Zawalińska 2009: 88–90, *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa IRWiR PAN].

Przytoczone dane potwierdzają hipotezę o znaczących zmianach strukturalnych mających miejsce na wsi polskiej w okresie transformacji systemowej. W ciągu dwóch dekad (lata 1990–2010) uległa istotnemu zmniejszeniu ogólna liczba indywidualnych gospodarstw rolnych (tych o obszarze min. 1 ha). I ciągle spada – w roku 2012 do liczby 1480 tys.¹⁴. Wśród nich najbardziej zmniejszyła się ilość gospodarstw o przeciętnym (przez lata dla naszego rolnictwa rodzinnego) obszarze 5–10 ha¹⁵. Zarazem najbardziej zwiększyła się (kwotowo i udziałowo) liczba gospodarstw większych obszarowo. Zdziwiał natomiast niezmiennie udziałowo obecność gospodarstw najmniejszych, mających do 5 ha UR (aczkolwiek w porównaniu z 2011 rokiem w 2012 ubyło ich o 18,3%¹⁶). Wyjaśnienia szukać zapewne należy zarówno w sygnalizowanych wcześniej procesach petyfikacji, jak i powstawaniu nowych małych gospodarstw nierzadko pełniących przede wszystkim funkcję działek siedliskowych (w ramach procesów suburbanizacji oraz kontrurbanizacji)¹⁷. Dodatkowe potwierdzenie tego procesu pochodzi z rynku ziemi: zainteresowanie ziemią niższej jakości czasami rosło nawet szybciej (w roku 2003 ceny ziemi wzrosły o 14% w stosunku do roku poprzedniego; większy wzrost cen odnotowano na grunty niższej klasy – 17%, przy 12% wzroście cen na grunty wyższej klasy)¹⁸.

¹⁴ Dane Ministerstwa Rolnictwa w „Informacji Rady Ministrów w sprawie sytuacji ekonomicznej w polskim rolnictwie w latach 2005–2013 z uwzględnieniem środków pochodzących z funduszy unijnych na rozwój obszarów wiejskich, eksportu polskich towarów rolno-spożywczych oraz zbóż i rzepaku” przedstawionej w Sejmie. Źródło: farmer.pl/MP 24.09.2013.

¹⁵ Potwierdzona została tym samym teza H. Mendrasa o *wyplukiwaniu środka* tj. o *gospodarstwach środka* jako najbardziej podatnych na negatywne konsekwencje modernizacji rolnictwa.

¹⁶ Dane Ministerstwa Rolnictwa w „Informacji Rady Ministrów w sprawie sytuacji ekonomicznej w polskim rolnictwie w latach 2005–2013 z uwzględnieniem środków pochodzących z funduszy unijnych na rozwój obszarów wiejskich, eksportu polskich towarów rolno-spożywczych oraz zbóż i rzepaku” przedstawionej w Sejmie. Źródło: farmer.pl/MP 24.09.2013.

¹⁷ Nabywcami ziemi są naturalnie nie tylko rolnicy. W ostatniej dekadzie najbardziej lukratywne transakcje wiązały się także ze sprzedażą ziemi na cele rezydencjalne i nie były to transakcje marginalne. Przeprowadzone przez autora jesienią 2001 roku analizy obrotu nieruchomościami rolnymi w jednej z podlódzkich gmin wykazały blisko dwukrotny wzrost (w latach 1996–2001) procentowego udziału gospodarstw 1–2 ha, przy niezmnieszeniu się bezwzględnej ilości gospodarstw większych obszarowo. Zarazem w analogicznym okresie czasu 80% wydanych decyzji na budowę budynku mieszkalnego adresowanych było do mieszkańców miasta [Pilichowski 2005].

¹⁸ Znacząca grupa – około 1/3 – badanych w jednej z podlódzkich gmin rolników ujawniła skłonność sprzedania posiadanej ziemi po korzystnej cenie, ale *ludziom z miasta* deklarowało sprzedaż ziemi po dobrej cenie blisko 60% pytanych [Adamski, Dzwonkowska, Gorlach, Pilichowski, Starosta 2007].

Sygnalizowane wyżej procesy modernizacji rolnictwa oraz rozwoju wiejskiego wpływają także na strategię gospodarujących rolników. Przykładowo pod koniec drugiej dekady transformacji dla rolników z regionu łódzkiego¹⁹ najważniejszymi kierunkami rozwojowymi własnego gospodarstwa – deklarowanymi jako planowane kierunki rozwoju własnego gospodarstwa – były nie tylko te związane bezpośrednio z produkcją rolną, lecz także te, które mieszczą się w formule wielofunkcyjnego rozwoju wsi:

- powiększenie produkcji rolnej – 41,9% ogółu wskazań,
- polepszenie jakości uzyskiwanej produkcji – 28,9%,
- przetwórstwo lokalnych płodów rolnych oraz usługi agroturystyczne – 9,2%,
- tzw. nowe funkcje gospodarstwa rolnego (jak dbanie o środowisko naturalne poprzez produkcję metodami ekologicznymi, ochronę ginących ras czy gatunków oraz tradycyjnych krajobrazów) – w sumie 20% wskazań²⁰.

Wybór klasycznej drogi modernizacji gospodarstwa rolnego poprzez maksymalizację produkcji rolnej współwystępował z wielkością (obszarową) gospodarstwa²¹, jego mocą ekonomiczną²² oraz rozmiarem udziału dochodów z rolnictwa w strukturze dochodu gospodarstwa domowego²³. Rolnicy ci zarazem istotnie częściej²⁴ niż pozostali badani deklarowali wolę pozostania w rolnictwie (przy możliwości osiągnięcia porównywalnego dochodu z pracy poza nim). Podkreślił jednak, iż niemała grupa rolników gotowa jest w takiej sytuacji zrezygnować z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (patrz Wykres 2).

¹⁹ Dane empiryczne autor uzyskał w latach 2005–2006, uczestnicząc – jako członek zespołu – w projekcie badawczym „Kapitał społeczny i partycypacja obywatelska a rozwój gospodarczy gmin na obszarach wiejskich województwa łódzkiego”, finansowanym przez Komitet Badań Naukowych (projekt badawczy nr 1 H02 E 06027), w którym objęto badaniem reprezentatywną próbę dorosłych mieszkańców gmin wiejskich województwa łódzkiego. W tym miejscu wykorzystywane są dane uzyskane od 273 osób prowadzących (współprowadzących na zasadzie współwłasności małżeńskiej) gospodarstwo rolne o obszarze powyżej 1 ha.

²⁰ Badani wprawdzie mogli wskazać kilka kierunków, lecz ogółem 210 odpowiadających udzieliło 291 wskazań, zaś 23% ogółu nie określiło swoich preferencji. Patrz szerzej: [Pilichowski 2009].

²¹ V -Cramera, 237 (przytaczane współzależności są istotne statystycznie na poziomie p mniejszym/równym, 005, zaś miarą siły związku uczyniono współczynnik V -Cramera).

²² V -Cramera, 263.

²³ Zależność i w tym wypadku jest równie znacząca, ma dodatni charakter i przyjmuje następujące wartości (V -Cramera, 258). Odnotujmy zarazem nieistotność statystyczną takich cech statusowych badanych, jak płeć, wiek, wykształcenie.

²⁴ Tj. o 50% (V Cramera, 354).

WYKRES 2. Preferencje badanych: praca w gospodarstwie rolnym czy aktywność pozarolnicza (w %) N=271

Deklarowane wyżej przez rolników strategie rozwojowe dobrze wkomponują się w opinie o dzisiejszej wsi ogółu jej mieszkańców. Oto częste wyróżniki wsi (maksimum cztery wskazania) w opiniach wybranej grupy mieszkańców ziemi sieradzkiej²⁵:

- bliskość przyrody (74% wskazujących);
- rolnictwo, produkcja żywności (66%);
- miejsce, gdzie wszyscy się dobrze znają (54%);
- miejsce, gdzie większość ludzi pracuje w rolnictwie (40%).

Podawane wyróżniki współwystępują z preferowanymi przez naszych rozmówców kierunkami rozwoju własnej gminy. Najczęściej wskazywano (możliwe były trzy wskazania):

- rolnictwo i przetwórstwo żywności (70% wskazujących);
- handel hurtowy i detaliczny (58%);
- ochrona środowiska naturalnego, w tym tradycyjnych krajobrazów wiejskich/rolniczych (52% wskazujących).

²⁵ Egzemplifikacja empiryczna jest efektem pracy zespołu studentów (P. Banaszak, Ż. Filipczak, A. Hanlich, M. Karczewska, E. Kosatka, P. Książek, K. Kucharska, W. Muzal, M. Wiertelak) II roku kierunku socjologia w Zamiejscowym Ośrodku Dydaktycznym Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ w Sieradzu wiosną 2013 roku w ramach przedmiotu Przygotowanie i realizacja projektu badawczego prowadzonego przez dra Andrzeja Pilichowskiego. Badania zrealizowano w wybranych celowo wsiach znajdujących się na terenie powiatu sieradzkiego. Przeprowadzono – techniką wywiadu kwestionariuszowego – 50 rozmów ze zróżnicowaną z punktu widzenia płci, wieku, wykształcenia oraz posiadania gospodarstwa rolnego grupą tamtejszych mieszkańców. Badana zbiorowość nie jest reprezentatywna dla ogółu ludności zamieszkującej ten region.

W opiniach tych uzewnętrznia się znaczenie przypisywane przez mieszkańców wszystkim trzem podstawowym komponentom rozwoju zrównoważonego: przyrodzie, gospodarce oraz środowisku społecznemu. Jednocześnie należy podkreślić wyraźnie zarysowującą się wzrostową tendencję ujmowania przez mieszkańców wsi środowiska naturalnego także jako ważnego zasobu lokalnego.

ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowana wyżej analiza blisko ćwierćwiecza przemian polskiej wsi i rolnictwa potwierdza fundamentalny charakter zachodzących w nich zmian. Rolnicy nie stanowią dzisiaj grupy większościowej. Dochód pozyskiwany z rolnictwa staje się przywilejem dla coraz mniejszej liczebnie grupy użytkowników ziemi rolniczej²⁶. Postępuje proces racjonalizacji produkcji rolniczej przejawiający się również odrzucaniem przez wszystkie kategorie gospodarstw tradycyjnych źródeł wiedzy oraz koncentracją i centralizacją środków do produkcji i wyprodukowanego towaru [Gorlach 2009]. Z drugiej strony odnotowaliśmy znacząca *presję miasta* na obszary wiejskie dodatkowo wzmacniającą dezagraryzację rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz bardziej dekomponującą lokalną społeczność. Bez wątplenia rosnąca konkurencja na rynku ziemi pomiędzy sektorem rolniczym i pozarolniczym powodowana jest nie tylko przez czynniki ekonomiczne, ale również społeczne i kulturowe. Wszystkie wyżej ukazane procesy świadczą o tym, iż rzeczywiście różnorodność i różnicowanie oraz wielopoziomowość i wieloaspektowość są trafnymi ramami analizy procesów zachodzących *poza miastem* także i w naszym kraju [Gorlach 2004]. Zadziwić w tym kontekście może znaczące – deklarowane przez mieszkańców wsi – zadowolenie z warunków życia. W okresie 1989–2013 – wg badań CBOS – odsetek usatysfakcjonowanych mieszkańców wzrósł z 13% do 35%. Podkreślmy jego zmienny rytm: pierwsze lata transformacji to czas wyraźnego pogorszenia nastrojów. Oceny zaczęły się poprawiać w połowie lat 90., zaś największą zmianę odnotowano po roku 2004 (CBOS BS/155/20130). Najlepszym okresem transformacji dla mieszkańców polskiej wsi stał się nieoczekiwane czas akcesji Polski do Unii Europejskiej.

Zaprezentowane wyżej przemiany dobrze dają się również opisać z użyciem typologii autorstwa Terry Marsdena trzech dynamik zmian obecnych na obsza-

²⁶ Z wypowiedzi badanych w 2013 roku przez CBOS mieszkańców wsi (próba reprezentatywna): 18% deklaruje, że rodzina żyje z pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym, 37% – że z pracy najemnej, 10% – z własnej działalności poza rolnictwem, zaś że źródeł niezarobkowych – 35% [Wieś polska – charakterystyka ludności rolniczej, Komunikat z badań. BS/138/2013, Warszawa: CBOS].

rach wiejskiej Europy w czasie Wspólnej Polityki Rolnej [Marsden 2003]. Autor wyróżnia i charakteryzuje je między innymi poprzez następujące właściwości:

- Dynamika rolno-przemysłowa: przestrzeń wiejska to przede wszystkim przestrzeń rolnicza; dominacja produkcji rolniczej; ważność kategorii standaryzacji, kwantyfikacji, optymalizacji produkcji itp.
- Dynamika postprodukcjonistyczna: produkcja rolnicza pozostaje oczywiście ważna, ale nieustannie nabiera znaczenia ujmowanie przestrzeni wiejskiej w kategoriach nowych jej funkcji (innowacji – jako przestrzeń konsumpcji dla celów pozarolniczych, w tym siedliskowych, rekreacyjnych...).
- Dynamika rozwoju wiejskiego (zakorzenione lokalnie) z perspektywą równoważenia funkcji produkcji rolniczej i pozarolniczej, konsumpcyjnej, powiązanej ze wsparciem dla środowiska naturalnego (eksponowanie projektów rolno-środowiskowych, także tzw. nowych funkcji rolnictwa).

Wprawdzie powyższa typologia powstawała dla analizy krajów „starej Europy”, jednakże – zdaniem piszącego te słowa – jest również nadzwyczaj użyteczna dla opisu przemian zachodzących zarówno w naszym kraju, jak również w innych krajach „nowej Europy” (oczywiście z uwzględnieniem specyfiki każdego z nich).

BIBLIOGRAFIA

- Adamski T., Dzwonkowska K., Gorlach K. i in., 2007, *Wiedza w rozwoju zrównoważonym wsi. Programy – Projekty – Działania*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bukraba-Rylska I., 2012, *O polskiej wsi i tych, co „chłopu żywemu nie przepuszczą”*, w: M. Bucholc, S. Mandes, T. Szawiel, J. Wawrzyniak (red), *Polska po 20 latach wolności*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego WUW.
- Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi, 2000, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Domański H., 2004, *Struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dzieskanowska M., 2012, *Józefa Styka koncepcja chłopskiego świata wartości*, w: A. Kolasa-Nowak, W. Misztal (red), *Spoleczne światy wartości, 2012, Księga pamiątkowa z okazji 70. Jubileuszu prof. dr hab. Józefa Styka*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2012, *Agraryzm – zapomniany świat norm i wartości*, „Wieś i Rolnictwo” nr 2, Warszawa: IRWiR PAN.
- Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., 2000, *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gorlach K., 2009, *W poszukiwaniu równowagi. Polskie rodzinne gospodarstwa rolne w Unii Europejskiej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Gorlach K., 2001, *Świat na progu domu. Rodzinne gospodarstwo rolne w Polsce w obliczu globalizacji*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Halamska M., 2013, *Quasi-chłopi w przestrzeni społecznej polskiej wsi*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2, Warszawa: IRWiR.
- Halamska M., 2011, *Wiejskość jako kategoria socjologiczna*, w: H. Podedworna, A. Pilichowski (red.), *Obszary wiejskie w Polsce. Różnorodność i procesy różnicowania*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN Polskie Towarzystwo Socjologiczne.
- Halamska M., 2000, *Rolnicy '99 a ziemia: od mitu do rzeczywistości*, w: *Chłop, rolnik, farmer. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Macnaghten P., Urry J., 2005, *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mieszkańcy wsi o integracji europejskiej. Opinie, wiedza, poinformowanie. Główne wyniki badań*, czerwiec 2002, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Marsden T., 2003, *The condition of rural sustainability*, Assen: Royal van Gorcum.
- Matuchniak-Krasuska A., 2012, *Kultura ludowa u korzeni*, w: A. Kolasa-Nowak, W. Misztal (red), *Spoleczne światy wartości, Księga pamiątkowa z okazji 70. Jubileuszu prof. dr hab. Józefa Styka*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Obszary wiejskie w Polsce. Rural Areas in Poland*, 2011, Warszawa – Olsztyn: Główny Urząd Statystyczny Urząd Statystyczny w Olsztynie.
- Pilichowski A., 2009, *Aktywność gospodarcza rolników – perspektywa aktora*, w: *Kapitał społeczny Partycypacja obywatelska Rozwój lokalny*, pod redakcją Elżbiety Psyk-Piotrowskiej, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pilichowski A., 2005, *Presja miejska na obszary wiejskie. Perspektywa socjologiczna*, w: I. Jażdżewska (red.), *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pilichowski A., 1998, *Struktura agrarna polskiego rolnictwa w procesie zmiany systemowej*, „Przegląd Socjologiczny”, tom XLVII/2, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Powszechny Spis Rolny 2010 – Pracujący w gospodarstwach rolnych*, 2012, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Polska strategia w procesie kształtowania polityki Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich i rolnictwa*, redakcja naukowa: J. Wilkin, M. Bład, D. Klepacka, 2006, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Raport z wyników Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, 2012, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, 2003, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Wieś polska – charakterystyka ludności rolniczej, Komunikat z badań BS/138/*, 2013, Warszawa: CBOS.
- Wieś polska – dwadzieścia lat przemian, Komunikat z badań, BS/155/* 2013, Warszawa: CBOS.
- Wieś polska – rdzenni i nowi mieszkańcy, Komunikat z badań BS/120/* 2013, Warszawa: CBOS.
- Wilkin J., 2013, *Aksjologia i prakseologia polityki wobec drobnych gospodarstw rolnych w Polsce i w Unii Europejskiej*, „Wieś i Rolnictwo” nr 4, Warszawa: IRWiR PAN.
- Zawalińska K., 2009, *Instrumenty i efekty wsparcia Unii Europejskiej dla regionalnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa: IRWiR PAN.
- Ziółkowski M., 2000, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

Andrzej Pilichowski

**POLISH COUNTRYSIDE IN THE PROCESS OF THE STRUCTURAL CHANGES.
DETERMINANTS AND CONSEQUENCES**

Summary

During the last twenty five years Polish countryside went through systemic changes. At the beginning of systemic transformation the main changes were of legislative nature. Second decade of systemic transformation – under the economic factors (modernisation of agriculture) as well as socio-cultural (non-rural forms of rural space became) to be a value for city inhabitants. In the same time Polish accession to the European Union (Polish countryside and agriculture under the rules of Common Agriculture Policy) brought up process of disintegration which had an influence on agrarian changes. In the present rural inhabitants, who are involve in rural production are in minority. Almost 2/3 of rural areas inhabitants are people engaged in non-rural occupation. In the same time number of family farm holds is decreasing. Starting from year 2000 we can observe constant migration from city to the rural areas, which has influence on different ways of use of rural space. Pararely number of rural inhabitants with higher education is increasing. Those processes shows that diversity and differentiation as well as multilevel and multifarious become to be correct frames for analysis of processes taken place outside the city also in our country. Also the three competing rural development dynamics typology of rural development (created for ‘old Europe’ countries) applies as well in countries of ‘new Europe’.

Key words: agriculture and countryside, systemic change, agrarian change, diversity and differentiation, the three competing rural development dynamics